

Souvětí s řetězovou závislostí vedlejších vět jako nejvyšší gramatická jednotka

Josef Štěpán

Na Pláni 2861/13, 150 00 Praha 5

stepan.josef@centrum.cz

Complex sentences with chain dependence of subordinate clauses as the highest grammatical unit

ABSTRACT: Complex sentence with chain dependence of subordinate clauses is a complex clause in which a main clause is modified by a dependent clause of the first degree of dependence, which functions as a governing clause of the second degree of dependence, etc.; chain dependence of subordinate clauses thus comes into existence. Such complex sentence is the highest grammatical unit, for which extension into depth is significant. The paper describes seven possibility of description of such complex sentences. (1) Subordinate clauses are usually distinguished by the sentence-element role and a hypotactic connective. (2) Complex sentence has different directions of extension of the chain dependence (clause order variants). (3) Contact pairs of hypotactic connectives belonging to different clauses. (4) Ellipsis of the middle subordinate clause in chain dependence. (5) Comparison between clauses of the first and second degree of dependence. (6) Transformation of complex sentences with chain dependence into a complex sentence with paratactic subordinate clauses. (7) Place of false subordinate clauses in chain dependence.

KEYWORDS: chain dependence of subordinate clauses, hypotactic connective, contact pair, ellipsis of a subordinate clause, complex sentence with paratactic subordinate clauses, comparison of subordinate clauses, false subordinate clause

KLÍČOVÁ SLOVA: řetězová závislost vedlejších vět, podřadící spojovací výraz, kontaktní dvojice, elipsa vedlejší věty, souvětí se souřadnými vedlejšími větami, přirovnání vedlejších vět, nepravá vedlejší věta

0. Úvod

Článek je založen na závislostní syntaxi (valenční syntax zmiňujeme v oddíle 4). Hned v úvodu článku se zamýšlíme znovu nad obecně přijatým pojmem-termínem vedlejší věta, který má centrální postavení v této syntaxi. V rámci formálně-sémantického rovinného popisu (FSRP) jazykového systému **vymežeme vedlejší větu** třemi hierarchicky uspořádanými rysy (nejdůležitější je v našem pojetí podřadící spojovací výraz¹ jako formálněsyntaktický rys, dále je to začleněnost jako séman-

---

¹ Za podřadící spojovací výraz považujeme nejen podřadící spojky (*že, aby, když, protože* atd.), ale i autosémantické podřadící spojovací výrazy, tj. zájmena (*kdo, který, jenž* aj.), zájmenná příslovce (*kde, kam, kdy* atd.), zájmennou číslovku (*kolik*).

tickosyntaktický rys, nejméně závažný je rys nekomentování²). Při tomto vymezování pomocí rysů jsme metodologicky inspirováni fonologií Pražského lingvistického kroužku, která pracuje s distinktivními rysy (např. znělost a neznělost) u fonému (Štěpán 2012: 89n.). Kombinacemi různých rysů v rámci FSRP byla vytvořena teorie souvětých členů (klauzí) (Štěpán 2012: 87n.). Tato teorie nově vykládá vztah věty a souvětí, protože není založena jenom na tradičním předpokladu vedlejší věta = větný člen (viz níže poznámka 4). Teorie je aplikována na rozsáhlý jazykový materiál (prameny), což v minulosti nebývalo běžné. Přitom se věnujeme některým souvětím, kterými se lingvistika dosud nezabývala.

FSRP stanovuje dvě syntaktické roviny (s dvěma syntaktickými rovinami pracuje v jiném rovinném pojetí už Hrbáček 1972): větněčlenskou (elementární jednotkou je větný člen, komplexní jednotkou věta jednoduchá) a souvětěčlenskou (elementární souvětý člen, tj. klauze,³ a komplexní souvětí).⁴ Vyšší gramatickou jednotkou než věta jednoduchá je tedy **souvětí**, u něhož explicitně vymezíme hranice pojmů souvětí jednoduché a souvětí složité, souvětí souřadné a souvětí podřadné.

Souvětí je v FSRP v první fázi klasifikace diferencováno na souvětí jednoduché a na souvětí složité. Jednoduché souvětí se skládá ze dvou klauzí (vět) a je to jednak souřadné souvětí, má-li dvě věty hlavní, jednak podřadné souvětí,⁵ obsahuje-li jednu větu hlavní a jednu větu vedlejší. Složitě souvětí je složeno ze tří nebo více než tří klauzí (vět) a je mu věnováno v české lingvistice méně pozornosti než souvětí jednoduchému. Jedním typem složitého souvětí se budeme zabývat v tomto článku, a to souvětím s řetězovou závislostí vedlejších vět (dále jen souvětí s ŘZVV).

Ve stručnosti si všimneme **systému složitého souvětí**, abychom ukázali na místo souvětí s ŘZVV v tomto systému. Složitě souvětí je souřadné nebo podřadné. **Složité**

² Komentování je rysem především polovedlejší věty, srov. níže poznámka 4.

³ Souvětěné členy (klauze) vymezujeme na základě kombinace jejich vlastností (rysů) podobně jako foném se definuje jako soubor fonologických příznaků (Trubeckoj 1939). Trubeckého teorii propracoval R. Jakobson později tím, že začal používat pojem-termín distinktivní rys a vytvořil obecnělingvistické učení o příznakovosti, s kterým pracovala i cambridžská skupina (Jakobson – Halle 1956; Jakobson 1962).

⁴ Nejnověji Štícha (2013: 541–786, 789–883) také liší dvě syntaktické roviny, které nazývá gramatika věty (elementární) a gramatika souvětí. Na rozdíl od toho funkční generativní popis nepracuje s těmito dvěma syntaktickými rovinami, protože postuluje z hlediska tektogramatiky funkční ekvivalenci mezi závislou klauzí a větným členem (Panevová 2014: 34) a nebere v úvahu to, že v podřadném souvětí jsou vedle závislých klauzí (vedlejších vět) i nepravé věty vedlejší, polovedlejší věty atd., které nejsou ekvivalentní s větným členem (Štěpán 2013: 89n., 85n., aj.). Polovedlejší věta na rozdíl od věty vedlejší komentuje jinou větu, není do jiné věty začleněna jako její větný člen a lze u ní použít test obráceného poměru vět, srov. *Jak vidím, používáš obě ruce* (Zeman 169) → *Vidím, že používáš obě ruce*.

⁵ Souřadné a podřadné souvětí jsou zde tedy vymezeny jako souvětěné celky. Pojmy-termíny souřadnost (parataxe) a podřadnost (hypotaxe) mají ovšem ještě i jiný význam, a to popisují se jimi spojovací výrazy souřadící a podřadící, které označují formálněsyntaktické vztahy v jednoduché větě a v souvětí.

souvětí souřadné, tedy souvětí alespoň o třech větách (viz výše vymezení složitěho souvětí v protikladu k souvětí jednoduchému), **má dvě věty hlavní** a obsahuje buď jen věty hlavní (tedy tři hlavní věty nebo více než tři hlavní věty), nebo jedna věta hlavní je rozvíta větou (větami) vedlejší(mi), nebo více než jedna věta hlavní je rozvíta větou (větami) vedlejší(mi). To jsou tři typy složitěho souvětí souřadněho. „Složitější“, „komplexnější“ je **složitě souvětí podřadné** (tedy zase souvětí o třech větách), **které má jen jednu větu hlavní**, tím je dána jeho komplexnost. Složitě podřadné souvětí má také tři typy: souvětí s ŘZVV (knižně viz Štěpán 1977),⁶ souvětí se souřadnými vedlejšími větami (Štěpán 2017) a souvětí s vedlejšími větami bez vzájemného syntaktického vztahu (Štěpán 2013: 105). Už z těchto tří pojmů-termínů pro složitě podřadné souvětí vyplývá, že taková souvětí mají jen jednu větu hlavní a alespoň dvě věty vedlejší, že souvětí má celkem tři věty a že tedy jde o složitě podřadné souvětí, a proto v dalším výkladu o souvětí s ŘZVV neužíváme u tohoto termínu atributy *složitě* a *podřadné*.

Vymezíme nyní souvětí s ŘZVV. Použijeme k tomu dokladu *Plánoval jsem, že uděláme malé sezení* (předmětná věta), *na kterém všechno probereme* (přívlastková věta), *abyste se s novým prostředím lépe šzil* (účelová věta) (SYN2005), v němž na větě hlavní (řídící) závisí vedlejší věta prvního stupně závislosti, která je větou řídící pro vedlejší větu druhého stupně závislosti (přívlastková věta rozvíjí substantivum *sezení* předcházející vedlejší věty) atd., v daném souvětí je třetí stupeň závislosti (to je jeho hloubka). Přidáním vedlejší věty druhého stupně závislosti k podřadnému souvětí s vedlejší větou prvního stupně závislosti nejde jen o kvantitativní odvození složitěho souvětí od jednoduchého, jak chceme v tomto článku na popisu tohoto souvětí dokázat. Při určování vedlejších vět se vychází sice ze „skladebních dvojic“ (syntagmat)⁷ jako ve větě jednoduché, ale ve skutečnosti do věty hlavní není začleněna jen věta předmětná, ale celý řetězec vedlejších vět, řetězcová závislost vytváří vyšší syntaktickou jednotku, než je skladební dvojice (ve větě jednoduché se uvažuje někdy o vyšší skladební dvojici), je to systémový jev.⁸ Řetězec vedlejších vět nelze členit jen formálně podle principu binárnosti.⁹

⁶ Od roku 1977 zkoumání tohoto typu složitěho souvětí dále pokročilo. Rozdíl je nejen v materiálu, ale i v teorii, protože v tomto příspěvku na základě FSRP do pojmu vedlejší věty nezařazujeme nově vymezené polovedlejší věty, které mají rys komentování (viz výše poznámka 4, dále Štěpán 2013: 85n.) a uvádíme i později objevené možnosti popisu souvětí s ŘZVV (elipsa střední věty v ŘZVV, transformace souvětí s ŘZVV v souvětí se souřadnými vedlejšími větami atd.).

⁷ O dvojčlennosti na všech rovinách jazykového systému v souvislosti s Pražskou školou i světovou lingvistikou psal Horálek (1973).

⁸ Tím se lišíme od funkčního generativního popisu (Hajičová – Panevová – Sgall 2002: 172), který pojem řetězec nepovažuje za systémový jev a jenž tak omezuje (empirický) výzkum (jednoduché) věty tímto silným teoretickým konstruktem. K pojmu řetězec v generativní i negenerativní lingvistice srov. už Štěpán (1988; 1990: 14). Nejnověji korpusová lingvistika řetězec chápe jako posloupnost jazykových znaků od mezery k mezeře (Karlík – Nekula – Pleskalová 2017).

⁹ Přesvědčivě to dokládá Kočiš (1988: 57n.), který ukazuje plodnost pohledu na stavbu věty jednoduché přes stavbu souvětí (např. u postupně rozvíjejícího přívlastku) z prohloubenějšího syntagmatického hlediska, na celistvost věty, její syntax a sémantiku.

Souvětí s ŘZVV je gramatická jednotka a podle FSRP má tedy dvě stránky. Jak už jsme uvedli na začátku článku při vymezení vedlejší věty, řetězcová závislost je především vymezena formálněsyntakticky, to znamená, že vedlejší věty v ní jsou uvozeny **podřadicími spojovacími výrazy** a vyjadřují formální závislost vedlejší věty na větě řídící, jak jsme popsali u výše uvedeného souvětí ze SYN2005. Současně tyto vedlejší věty z hlediska sémantikosyntaktického determinují (významově určují, specifikují) řídící věty.

Podřadicími spojovacími výrazy jsou však uvozeny nejen vedlejší věty ve vztahu sémantické determinace jako v úvodním souvětí s ŘZVV, ale i věty ve vztahu sémantické koordinace, tedy nepravé věty vedlejší, a proto podřadicí *zatímco* lze nahradit souřadící koordinační spojkou *ale*, srov. *Hála je přece v městečku pan Někdo, zatímco* (→ *ale*) *Maxe toho času obestíral nimbis podvodníka nad podvodníky, který vodil za nos úplně všechny, když se z nejasných důvodů vydával za jejich nejslavnějšího žijícího rodáka* (Jansa 219). Třebaže nepravé věty vedlejší se mohou vyskytovat i v jiných typech souvětí, než je souvětí s ŘZVV, zabýváme se jimi podrobněji níže v oddílech 6 a 7 proto, že jsou právě uvozeny podřadicími spojovacími výrazy.

Zcela něco jiného druhu než nepravé věty vedlejší jsou věty, které jsou sice také uvozeny podřadicími spojovacími výrazy, ale které mají rys komentování a které nejsou začleněny do jiných vět jako její větný člen, protože mají parentetický charakter. Jsou to polovedlejší věty, srov. už výše poznámka 4. V následujícím dokladu je to polovedlejší věta s *jak*, u které lze užít testu obráceného poměru vět, srov. *Snídáme domácí vejce, co mají žloutek jako oheň, jak babička nikdy neopomene zdůraznit* (Rada 78) → *Babička nikdy neopomene zdůraznit, že snídáme vejce, co mají žloutek jako oheň*.¹⁰

Souvětí s ŘZVV (s řetězcovou podřadností, hypotaxí vedlejších vět) je **rozměrově nejrozsáhlejší svébytná formálně-sémantická jazyková (gramatická) jednotka s několika stupni závislosti vedlejších vět**. U této jednotky je především souvislost s myšlením, s přiměřeností, únosností počtu vět v jednom souvětí. Souvětí s ŘZVV je z jazykových jednotek nejnáročnější na paměť uživatele jazyka, protože se v něm uplatňuje rozvíjení do hloubky,¹¹ které je dáno právě stupni závislosti vedlejších vět v ŘZVV. Souvětí s ŘZVV je ve FSRP proto **nejvyšší gramatická jednotka**. Základní definiční charakteristikou nejvyšší gramatické jednotky (souvětí s ŘZVV) je tak **roz-**

¹⁰ V dokladu nejde už o souvětí jako gramatickou jednotku, protože v něm polovedlejší věta není v syntaktickém vztahu k jiným větám, je to proto už textový jev, který jsme nazvali složitým nadsouvětným celkem (Štěpán 2019).

¹¹ Vycházíme z tzv. hypotézy hloubky (Yngve 1960; Novák 1964: 142–143), kterou se měří hloubka bezprostřední paměti při výkladu větných struktur, tj. schopnost člověka zapamatovat si jen určitý počet slov, popř. vět. Pojem hloubka si adaptujeme na souvětěné struktury, v nichž mezi větami (klauzemi) s větším či menším počtem slov jsou podřadicí spojovací výrazy, a chápeme ho nově ve vztahu k pojmu rozvíjení do šířky. Naše pojmy hloubka a šířka rozvíjení vycházejí ze Šmilauerova grafického (planimetrického) zobrazování věty (souvětí) (Šmilauer 1968), a to hloubka v grafu shora dolů, šířka zleva doprava i zprava doleva. Panevová (2014: 18n.) pro reprezentaci stavby jednoduché věty používá grafu nazývaného v teorii grafů kořenový strom.

víjení do hloubky. Máme doklad na řetězec 8. stupně závislosti (hloubka 8), srov. *Snad se mi však nikdy znovu nestane, co jsem prožila ještě jako svobodná, kdy jeden z mých kluků, trochu pod parou, když jsem tančila, svému příteli o mně vyprávěl, jak sám ani pomalu nevěří, že tuhle holku v noci měl, takhle přesně, což ovšem řekl tak diskrétně, že jsem to zaslechla při tanci i já, nedokázala jsem se ovládnout, vytrhla se svému tanečníkovi z náručí a utekla z kola, ačkoli jsem se mohla tvářit jako sfinga, že se mě jeho poznámka netýká* (Rašek 21). Stupeň závislosti je zvýšen nepravou větou vedlejší s *což*. Kromě souvětí s ŘZVV, kdy na každém stupni závislosti je jen jedna věta vedlejší, mohou být i četné další jeho varianty, např. vedlejší věta určitého stupně závislosti může být i souřadná (několikanásobná), nebo na vedlejší větě ne posledního stupně závislosti může záviset jedna věta vedlejší (tak je tomu v uvedeném dokladu Raškově u vedlejší věty s *když*) a další varianty. Od těchto variant složitého souvětí s ŘZVV při popisu rozvíjení do hloubky abstrahujeme. O větosledných variantách souvětí s ŘZVV viz níže oddíl 2.

Naproti tomu u **souvětí se souřadnými vedlejšími větami** prvního stupně závislosti a u **souvětí s vedlejšími větami bez vzájemného syntaktického vztahu**, kde jsou také vedlejší věty prvního stupně závislosti, je to jen **rozvíjení do šířky**.¹² Také u těchto dvou typů souvětí mohou být jejich varianty, protože vedlejší věta prvního stupně závislosti může být souřadná (několikanásobná), nebo na ní závisí jedna věta vedlejší a jde pak už o řetězec vedlejších vět a mnohé jiné varianty. Také při popisu rozvíjení do šířky abstrahujeme od variant obou uvedených typů složitého souvětí.

Souvětí s ŘZVV byla věnována soustavná pozornost u logického jazykovědného směru v Německu od první poloviny 19. století (podrobněji Štěpán 1974), už K. F. Becker (1829) uvádí stylizační poznámky k tomuto typu souvětí. Tento směr ovlivnil lingvistiku v jiných zemích. Přehled výkladů o zkoumaném typu souvětí v lingvistice české, slovenské, polské a ruské srov. Štěpán (1977: 13–19). Ve slovenské lingvistice se nejpodrobněji souvětí s ŘZVV věnoval F. Kočiš (1973: 100), který ho neutrálně označil jako *druhý typ zloženého súvetia* hned po souvětí, které se skládá ze tří a více vět hlavních. Všimneme si dále jen situace v české jazykovědě. M. Hattala (1857: 98) popisuje mnohonásobnou větu, kde „pobočné věty jedna na druhé visí“, V. Zikmund (1863: 693) si pouze okrajově všimá souvětí, kde „věta vedlejší druhého stupně jde za větou hlavní a za ní vedlejší věta prvního stupně“. Větosedlu v souvětí s ŘZVV věnuje pozornost J. Beneš (1940). Samostatně se souvětím s ŘZVV zabývá česká stylistika už před druhou světovou válkou, srov. J. V. Bečka (1938: 139) psal o „řetěžení vět na sobě navzájem závislých“. Souvětím s ŘZVV se dále zabývají gramatické práce druhé poloviny 20. století: F. Trávníček (1951: 725) jako „souvětí s vedlejší větou rozvitou“, J. Hrbáček (1965: 31) jako podřadné souvětí „s řetězovou stavbou“, J. Bauer – M. Grepl

¹² U souvětí se souřadnými vedlejšími se při rozvíjení do šířky zpravidla opakují podřadící spojovací výrazy, u souvětí s vedlejšími větami bez vzájemného syntaktického vztahu rozvíjení do šířky bývá rozvíjením větveným, protože hlavní věta bývá zpravidla rozvita současně vedlejší větou prvního stupně závislosti antepoňovanou i postpoňovanou k větě hlavní.

(1972: 315) jako souvětí „s postupným rozvitím“, K. Svoboda (1972: 46) jako „souvětí graduální (stupňovitě)“, J. Štěpán (1977) jako složité souvětí s ŘZVV, M. Grepl – P. Karlík (1986: 460) uvažují o souvětí, kdy „je jedna věta hlavní a několik vět vedlejších řetězcově (postupně) na ní závislých“, J. Hrbáček (1987: 542) v souvislosti s rekurzivním principem v struktuře podřadného souvětí píše o souvětí „s jednou řadou vět (tzv. řetězcem) postupně sobě podřazených“. B. Havránek – A. Jedlička (1988: 408) uvádějí „složité souvětí s řetězcovou závislostí“.

Hlavní věta stojí zpravidla na začátku složitého souvětí a řetězec vedlejších vět je postponován. Řidčeji stojí hlavní věta na konci souvětí, protože takové souvětí s anteponovaným řetězcem vedlejších vět klade větší nárok na omezení paměti uživatele jazyka. Konečně je řetězec vedlejších vět gramaticky do hlavní věty interponován (k větosledu podrobněji níže v oddíle 2).

Cílem článku je ukázat na **sedm možností**, které se mohou u souvětí s ŘZVV jako nejvyšší gramatické (syntaktické) jednotky při jejím popisu vyskytnout, ale zrovna tak se vyskytnout nemusí. Pět možností popisu souvětí s ŘZVV patří k sémanticko-syntaktickému vztahu determinace, který je mezi vedlejšími větami prvního a druhého stupně závislosti: věty vedlejší jsou zpravidla rozlišeny souvětěčlenskou platností a podřadicím výrazem, jejich nerozlišení je příznakové (1), jsou různé směry rozvíjení (větosled) vedlejších vět v ŘZVV, větosledné varianty (2), kontaktní dvojice různovětných podřadicích výrazů (3), elipsa střední vedlejší věty v ŘZVV (4) a přirovnání mezi vedlejšími větami prvního a druhého stupně závislosti, které je zvláštním druhem determinace (5). Dvě možnosti popisu souvětí s ŘZVV patří k sémanticko-syntaktickému vztahu koordinace: transformace souvětí s ŘZVV v souvětí se souřadnými vedlejšími větami (6) a umístění nepravých vedlejších vět v souvětí s ŘZVV (7). Sedmi možnostmi popisu se tak liší souvětí s ŘZVV od jiných druhů složitého souvětí i od souvětí jednoduchého o dvou větách.

1. Rozlišení vedlejších vět jejich souvětěčlenskou platností a podřadicím výrazem

Souvětí (o třech větách) s ŘZVV se odlišuje od souvětí s jednou větou hlavní a se dvěma souřadnými vedlejšími větami, které je k němu blízké (blízkost je dána tím, že v obou typech souvětí jde o podřadné složité souvětí, tedy souvětí o třech větách, z nichž jedna je věta hlavní a druhé dvě jsou věty vedlejší). Zatímco v souvětí se souřadnými vedlejšími větami mají tyto věty stejnou souvětěčlenskou platnost a opakuje se podřadicí výraz (Štěpán 2017: 49), srov. *Zdá se, že nám to s lipany zase nevyšlo a že se zde neuchytili* (SYN2005), v souvětí s ŘZVV jsou vedlejší věty **zpravidla rozlišeny souvětěčlenskou platností a podřadicí výraz se neopakuje**, srov. *Vždycky jsem myslela, že je z těch žen, které se nezastaví před ničím* (SYN2005). Protože v celém článku uvádíme souvětí s ŘZVV, v nichž se vedlejší věty liší souvětěčlenskou platností a podřadicím výrazem, proto jen v tomto oddíle uvedeme podrobněji **příznakové** doklady, kdy **k tomuto rozlišení nedochází**, a interpretujeme je. V textech jsou velmi řídké.

Nekultivované je v ŘZVV nerozlišení podřadicích spojovacích výrazů (jejich opakování) ve větách stejné souvětňečlenské platnosti,¹³ srov. *Šlo o muže, který přesvědčil dívku, kterou miloval* (SYN2005), *Pak mne zaujalo místo, kde se zabývá možnou anketou, kde by se tázali mužů [...]* (SYN2005), *A víš, že jsem čekala, že si vedoucí knihovny uvědomí, že za tu svou práci musíš dostat plat?* (Mirovská b 120), *Mě totiž požádal pan Strouhal, abych vás poprosil, abyste nestřílel nevinné špačky* (Erben 170), *Když nás Angelo někdy bavit, když jsme něco slavili, tak jsem si uvědomovala, že jsou to jedny z nejkrásnějších chvil* (Havlíková 81).

Ve spisovné normě jsou už souvětí, kdy stejná souvětňečlenská platnost vedlejších vět je vyjádřena rozdílnými synonymními podřadicími spojovacími výrazy, také tato souvětí odrážejí rekurzivní vlastnosti jazyka, např. nejčastěji věta přívlastková, srov. *9. srpna 1335 vydal polský král ve Varšavě plnou moc svým vyjednavacům, kteří měli z rukou Lucemburků přijmout nejen titul polského krále, ale veškerá území, na něž si činil Kazimír nárok, za náhradu do 30 tisíc kop pražských grošů* (Spěváček 116), dále podmětná, srov. *Už ho taky napadlo, jestli by nebylo lepší, kdyby na výlety jezdili v ochranných přilbách* (Polák-Vítek 96), *Otázkou je, jak se vládě stalo, že nabídl sněmovně ke schválení rozpočet založený na zcela nerealistických odhadech?* (Macháček 145), účinková, srov. *Dveře kanceláře se otevřou tak prudce, že sebou trhnu, až kolečka mé židle popojedou vzad* (Lázničková 79), podmínková, srov. *Když odmítá mluvit, pokud mu nebude ošetřeno jeho zranění, nevidím důvod, proč mu nevyhovět* (Bauer 151), přípustková, srov. *[J]en málo prací tohoto druhu má ambici postihnout také Rusko, třebaže se zajímají explicitně o Evropu východní, i když např. soudobá sociologická sebereflexe dopadů postkomunistické transformace na vlastní obor tuto ambici má* (Janák 23), velmi zřídka příčinná, srov. *Možná mi to někteří i uvěřili, jelikož nepískali, protože v divadle se pískat ani nesmí* (Bok 100).

Zajímavá je ŘZVV, kde ve střední větě je předmět vyjádřen dvakrát: větňečlensky (co), ale i vedlejší větou druhého stupně závislosti, srov. *Sebedůvěru ovlivňuje, co si myslíme, že si druzí o nás myslí* (Toman 80).

Podřadicí spojovací výrazy ovšem mohou být i homonymní, protože týž výraz může uvozovat vedlejší větu různé souvětňečlenské platnosti, srov. *Věřím totiž pevně, že za pár let bude běžné* (předmětná v.), *že se také český myslivec nebo rybář bude moci vypravit do světa* (podmětná v.) (SYN2005), *[a]le napadlo mě, jestli si třeba nezapomenete* (podmětná v.), *třeba jestli jste nezaslechl* (předmětná v.), *odkud je* (Cimický 216), *Doporučuji, aby měření probíhala pravidelně po našich interpelacích* (předmětná v.), *aby se dalo objektivně zjistit* (účelová v.), *zda jeho hlava opravdu odpovídá štoudvi* (Rath 111), *Vůbec první trest Svoboda dostal už za vojně, když praštil pěstí důstojníka* (časová v.), *když se mu nelíbil jeho rozkaz* (příčinně časová v.) (SYN2005).

¹³ Taková souvětí odrážejí rekurzivní vlastnosti jazyka, a to pravostrannou rekurzivitou větňou, která už není gramatickou kategorií. Doklady jsou vytvořeny zcela v souladu s pravidly langue, v rámci parole jsou však z důvodů stylizačních nevhodné.

2. Směr rozvíjení (větosed) vedlejších vět v ŘZVV

V tomto oddíle se budeme zabývat popisem směru rozvíjení vedlejších vět v jejich řetězcové závislosti. Tento směr rozvíjení vedlejších vět je vzhledem k hloubce bezprostřední paměti mluvčího, pisatele (viz výše poznámka 11) nejčastěji progresivní, tj. jak píšeme a čteme zleva doprava, méně časté je rozvíjení regresivní (zprava doleva). V kombinaci s postpozicí nebo antepozicí řetězce vedlejších vět vůči větě hlavní tak vznikají **čtyři základní větosedné varianty** souvětí s ŘZVV. Jako pátou variantu připojíme interpozici ŘZVV do hlavní věty. Hodnocení frekvence u těchto větosedných variant v následujícím výkladu tohoto oddílu je tedy třeba chápat právě ve vztahu k omezení bezprostřední paměti.

Postponovaná ŘZVV **progresivní**, srov. *Sám ve svých memoárech přiznává, že měl dvě lásky, které neskončily dobře, protože byl zavalen prací* (SYN). Mnoho dalších dokladů je uvedeno v předcházejícím oddíle 1, kde vedlejší věty jsou ve spisovné češtině zpravidla rozlišeny podřadivními výrazy. Je to nejčastější větosedná varianta. Dosahuje až hloubky 8. stupně závislosti (viz doklad z Raška v oddíle Úvod).

Postponovaná ŘZVV **progresivně regresivní** mívá první vedlejší větu druhého stupně závislosti příslovečnou, srov. *Všimněte si, jakmile odbožíte bývalého vládce, je z něj obyčejný člověk* (SYN2000), *V těchto případech je nutné, když již nejsou v kulturních odlišnostech vzdělání všichni učitelé, aby alespoň výchovní poradci měli tyto znalosti* (Holá 357), *[č]ekala v domku upravená a navoněná, až přijde mužiček z práce, aby mu předložila drink* (Frýdlová 239). Je to už příznaková větosedná varianta, méně častá, která se realizuje častěji kontaktními dvojicemi různovětných podřadivních výrazů, srov. níže oddíl 3.

Anteponovaná ŘZVV **regresivně progresivní** je méně častá větosedná varianta než postponovaná ŘZVV progresivní, je však relativně frekventovaná. Na příslovečné vedlejší větě, která má právě schopnost stát v antepozici k větě řídicí, závisí zpravidla následující věta nepříslovečná se spojkou *že*, srov. *Když se velitel dozvěděl, že se stali trosečnický ve vesmíru, okamžitě nařídil poloviční dávky jídla* (SYN2010), nebo následující věta s autosémantickým spojovacím výrazem *který*, srov. *Když dnes přinesete dárek, který se v redakci líbí, nikdo se vás neptá, jakého jste původu* (SYN). Jen zřídka na příslovečné větě závisí jiná věta příslovečná, takové spojení je už značně volné, jde zpravidla o různé příslovečné věty, srov. *Ačkoli samy interakce jsou místem neustálých změn, poněvadž představy jednotlivých aktérů se stále vyvíjejí, přesun těchto změn do roviny intersubjektivní, tj. do roviny všeobecně sdílené kultury anarchie, je poměrně vzácný* (Druhlák b 126), *Pokud líčení zprávy nevychází z pověření, i když též pro ně je pověření důležitým momentem, jedná se o zprávy o prorokově působení* (zvýraznil J. H.) (Hoblík 358), *Dokud tam chodíval aspoň spát, ačkoliv i to se v poslední době stávalo zřídka, měl pro svůj styk se ženou, která byla jeho manželkou, alespoň vnější důvod* (Král 8). Jestliže se predikát v příslovečných větách opakuje, je anteponovaná závislost těsnější, srov. *Nežli knížka vyjde, jestli vůbec vyjde, některé hry [...] budou vyměněny* (Bohdanová 122). Anteponovaná ŘZVV regresivně progresivní dosahuje menší hloubky než postponovaná ŘZVV progresivní, a to 5. stupeň závislosti, srov. *Teprve když*

se režisérka rozběhla **tak, že** přerušila natáčení a otázala se produkčního, **jestli** by nestálo za to počkat, **až** se uzdraví Klimeš, **který** to měl původně hrát, Šimánkovi jeho pokora došla (Svěrák 80).

Anteponovaná ŘZVV **regresivně regresivní**, tj. minimálně frekventovaná větosledná varianta, která bývá v mluveném jazyce, v hlavní větě bývá totiž imperativ, srov. *Až se tatínek zlepší, přijdu si s ním zahrát alespoň lizaný mariáš, vyřídte mu to!* (Lipecká 143) → *Vyřídte mu, že si přijdu s ním zahrát...*, **až** se tatínek zlepší (postponované progresivní rozvíjení). Malá četnost regresivně regresivního rozvíjení je dána velkým omezením okamžité paměti autora souvětí.

Konečně je to ŘZVV **interponovaná** do věty hlavní. Doložen je řetězec 4. stupně, srov. *Dnes, když pozoruji syna, jak nese své dívky všechno, co dostane, aby se s ní rozdělil, vidím tátu, jak dostal v zaměstnání jeden bonbon* (Bohdanová 33).

3. Kontaktní dvojice různovětných podřadicích výrazů

Při popisu souvětí s ŘZVV je třeba uvést, že především v tomto typu složitého souvětí jsou kontaktní dvojice různovětných podřadicích výrazů. Právě rozdílnost vedlejších vět a podřadicích výrazů v souvětí s ŘZVV umožňuje, že u tohoto typu složitého souvětí může docházet změnou postavení vedlejších vět často ke vzniku kontaktních dvojic různovětných podřadicích spojovacích výrazů. Je tomu tak především v postponovaných řetězcích progresivně regresivních (viz výše větosled), kdy vedlejší věta druhého stupně závislosti je anteponována vedlejší větě prvního stupně závislosti, takže vzniká kontaktní dvojice různovětných podřadicích výrazů (nejčastěji *že když*), a kdy se první podřadicí výraz z dvojice v následující větě neopakuje, srov. *že* v souvětí *Utěšoval mě, že když chvilku posečkám, dostanu určitě nějakou zprávu poštou* (SYN2010), jeho opakování zpevňuje souvětí stavbu, což je vhodné zvláště tehdy, stojí-li mezi touto spojkou a její větou dlouhá věta vedlejší, srov. *Není stejně tak pravděpodobné, že když se o tom bude ve sdělovacích prostředcích mluvit co nejméně, že ho to ještě více rozzuří* (SYN2005); jen velmi zřídka se místo *že* v následující větě prvního stupně závislosti užije *aby*, srov. *Pozvali mě, že až budu někde v okolí, abych se zastavil na večeri* (Nedvěd 124).

Zřídka jsou kontaktní dvojice v řetězcích anteponovaných regresivně regresivních, srov. *Ale aby kdo kupuje, vždycky koupil, na to není regule* (Čtvrtek 57), a u podřadného souvětí interponovaného do věty hlavní, srov. *Cítila se úplně vyštavená a představa, že sotva dojde do práce, půjde zase za Lavičkou, se jí vůbec nelíbila* (Hutařová 154).

Základní typy dvojic mají jako první podřadicí výraz v dvojici *že, protože, takže* a *který*, na druhém místě jsou nejčastěji příslovečné spojky *když, pokud, kdyby* (podrobněji Štěpán 1973; 2011: 1050n., kde i statistika kontaktních dvojic).

Kontaktní dvojice různovětných podřadicích spojovacích výrazů mohou být v anakolutu souvětí o třech větách, srov. *Rád bych věděl, proč když někdo umřel, že mu dávají pod jazyk kamínky* (Uždilová 78). Anakolut vzniká tak, že uprostřed v souvětí se změní jeho schéma, užije se totiž spojovacího výrazu *proč* dříve, než by mělo; místo jeho náležitého užití se ve třetí větě použije sémanticky prázdná spojka *že*.

Správně by souvětí mělo znít: *Rád bych věděl, **když** někdo umřel, **proč** mu dávají pod jazyk kamínky.*¹⁴

4. Elipsa střední vedlejší věty v ŘZVV

Dále si všimneme elipsy střední vedlejší věty v souvětí s postponovanou ŘZVV. Neelidované souvětí má charakter neutrální až knižní. V hovorové spisovné češtině (k tomuto útvaru češtiny srov. nejnověji Štěpán 2015a) může docházet k elipse střední věty, tj. vedlejší věty prvního stupně závislosti, protože v mluvené řeči potřebujeme úsporu jazykového výrazu (podrobněji Štěpán 2015b). Zůstává přitom zachována sdělná hodnota souvětí. Možnost takové elipsy naznačujeme závorkou.

Základními dvěma podmínkami elipsy této věty je její nízká lexikální sémantika spočívající především v nerozvitosti jejího predikátu dalšími větnými členy a lexikální sémantikou věty hlavní (řídící). Elidovanou větou s chudou lexikální sémantikou bývá nejčastěji věta účelová, řidčeji časová, popř. příčinná.

Při elidování účelové věty s významem 'získávání informace' (predikáty *zjistit, přesvědčit se, všimnout si, poznat, vidět, slyšet*), 'vlastnění informace' (především *vědět, cítit*) a 'odevzdávání informace' (*říct*) musí mít příslušná hlavní věta výraz takového lexikálního významu, aby měl valenční potenciál, do kterého se po elipse účelové věty dostává předmětná vedlejší věta, jež je druhého stupně závislosti, srov. *Zatřásl lahvičkou, (**aby** zjistil), **jestli** tam něco je* (SYN2005).

Uvedeme dále doklady na provedenou elipsu účelové věty, v nichž na nepřítomné (elidované) účelové větě souvětí závisí vedlejší věta předmětná druhého stupně závislosti: *[t]ak jsem se otočila, **kdo** to dělá* (Kačor 58), *A tak jsme si jednoho dne u paní Harantové v regeneraci dali závod, **kdo** vydrží déle pod vodou* (Bok 87), běžně mluvené *[j]á mažu do Živnostenský banky za ředitelem, **co** mi na tyhle bankovky řekne* (Beran b 182), *Koukněte se doma do zrcadla, **jaký** jste king!* (Frýbort 232), *Rozhlížel se, **kam** by ji pověsil* (Šmahel 144), *[d]íval se na moře, **kdy** se na hladině objeví egyptské lodi* (Soukup 165), *Obchodnice Kolářová si údajně na 10 minut odskočila z krámku podívat se k sousedce, **jak** je daleko s prádlem* (Dlouhý 104), *Také jsem dříve lpěla na svých narozeninách a počítala kytice, **kolik** jsem jich dostala* (Blechová 133), *[r]ozhlédněte se kolem, **zda** jich není více* (Pospíšil 128), *[p]rádlo ve skříni měřil vodováhou, **jestli** je stejně nažehlené* (Kludská 184), *Napínal jsem uši, **jestli** nezaslechnu štěkání psa* (Frýbort 135), *[v]jrazil do jednoho pajzlu u nás v ulici, **jestli** by byla slepičí polévka?* (Pixa 164), kde jde o uvolněnou konstrukci, o čemž svědčí otazník.

U elidované věty časové, popř. příčinné, která má tři výše uvedené významy získávání, nebo vlastnění, nebo odevzdávání informace, ale okrajově i význam 'obecné vybidnutí k povšimnutí', věta hlavní vyjadřuje duševní či tělesný stav nebo psychický děj, jež jsou vyvolávány dějem nebo stavem vedlejší věty druhého stupně závislosti, srov. *Ulevilo se mu, (když zjistil), že se talíř nehýbá* (SYN), *To muselo být hrozné, (když*

¹⁴ Jinými druhy anakolutu v souvětí o třech větách se zabýval Svoboda (1975: 24n.).

věděl), že ty lidi posílá na jistou smrt (SYN), Nejlepší radu mi dal můj táta, (když řekl), abych se nestěhoval z Příbrami (SYN), Z menších výstav však potěšil Pavel Hayek v Galerii Druh modrá, (když ukázal), že pouhopouhé zaznamenávání obrysů přírodních prvků může vést až k nové interpretaci (SYN).

Také v dokladech po elidované vedlejší větě časové, popř. příčinné, stojí vedlejší věty předmětné druhého stupně závislosti, srov. *Daněk se otrásl, kdo má chápat rozprostraněnost ve všech souvislostech* (Ivanov 199), *Vojenská stráž před domem jen pobaveně krčila rameny, jak se páni velitelé vesele baví* (Janáček 213).

Při elidování účelové věty s významem 'obecného vybidnutí k povšimnutí' (*ukázat, upozornit*) hlavní věta může vyjadřovat orientaci podle lidského těla, srov. *Cikán si přiložil prst k hlavě, (aby ukázal), kde byl Eliadu zasažen* (SYN), *[p]od stolem mě přitom kopal do nohou, (aby upozornil), že to dělá jen z donucení* (SYN).

Na závěr uvedme, že zřídka k elipse střední vedlejší věty v ŘZVV dochází i v souvětí s anteponovanou ŘZVV, srov. *[a]lle když jsme došli ke kávě, jestli by nebyl nějaký džob, tak všichni jako uhnuli a šli domů* (Tigris 83), v němž je elidována věta *abychom zjistili*, která závisí na časové vedlejší větě.

5. Přirovnání mezi větami prvního a druhého stupně závislosti

Obě vedlejší věty se v myšlenkovém procesu stavějí proti sobě jakoby na stejné úrovni, podřadící výrazy se často opakují, v tom se pojem přirovnání blíží sémanticko-syntaktickému pojmu koordinace, který je základním vztahem u souvětí se souřadnými vedlejšími větami. Současně se na větu přirovnávací ptáme větou řídící, proto přirovnání má také rys determinace, přirovnání u vět *s jako* a *než* se vrství na determinaci a ta je základním vztahem u souvětí s ŘZVV. Tímto druhem přirovnání se dosud lingvistika nezabývala asi proto, že je v textech málo časté.

Vedlejší věta druhého stupně závislosti *s jako* je příslovečná způsobová, srov. *Říkala, že jí Géza nikdy nezklamal, tak jako nikdy ona nezklamala jeho* (Němec 153), *[a]lle je vám jasný, že si to zjistíme stejně tak, jako jsme si zjistili to, u koho jste byl?* (Beran a 15), *Na obojí lze říci, že oba výroky spolu souvisejí, právě tak jako že nesouvisejí* (Plzák a 79), *Napsal jí, aby šetřila jeho ženu stejně tak, jako on by rád šetřil jejího muže* (Kolomacká-Plzák 46), *Žádná žena nedovede pochopit, proč se muž nestará o soulad v manželství tolik, jako se stará o úspěch ve svém podniku* (Štěpánková 72).

Věty *s než* jsou často příslovečné měrové, vyjadřují obsah, nad jehož implikovanou složku měrově vyniká, resp. nevyniká jistá složka obsahu vyjádřeného větou řídící. Tato rozdílová vlastnost je vyjádřena ve větě hlavní gramaticky komparativem adjektiva, nebo adverbia, nebo je tam vyjádřena lexikálně, přirovnává se vedlejší věta druhého stupně závislosti s vedlejší větou prvního stupně.

Komparativ adjektiva je v hlavních větách těchto souvětí, srov. *Je mnohem snazší vyjmenovat, co Michal Dvořák v dětských letech nedělal, než čemu se věnoval* (Dědek 46), *Prý je lepší, aby umřel jen ten kluk, než aby hlady umřeli oba* (Mirovská a 97), *Proto je lepší, když se kriminálníci prohánějí městy, než když se usadí v ministerských křeslech* (Martínek 126). Zřídka jsou ve vedlejších větách rozdílné spojovací výrazy,

srov. *Není lepší, **když** o etických souvislostech mluví někdo zvenčí, **než aby** odborníci dělali sami sobě advokáty?* (Beránek 189).

Komparativ adverbia včetně preferenčního adverbia *spíš(e)* nacházíme dále v hlavních větách následujících souvětí, srov. *Daleko **lépe** zní, **že** žena byla čtyřikrát vdaná, **než že** měla jenom čtyři milence* (Graclík 56), ***Líp** si člověk ohlídá, **aby** na někoho nenasazoval, **než aby** se choval naprosto nestranně k tomu, kdo je mu sympatický* (Riedel 259), *Gerontovi např. **více** vadí, **jestliže** udělá ve svém uvažování chybu, **než jestliže** se opozdí* (Říčan 337), *Já bych **spíš** soudil, **že** okolí děsila, provokovala, **než že** by byla nebezpečná!* (Cimický 193), *Vizuální konstanty jsou **více** závislé na tom, co víme, **než** na tom, co vidíme* (Kulka 119). Podřadící výraz se neopakuje v souvětí, srov. *Jde **více** o to, **jak** dobrým mužem jsem, **než zda** přijímám své mužství* (Říčan 220), *[b]ude **lépe, když** ho vpustí ke králi, **než aby** se rozvášněný dav ještě více rozzuřil* (Brož 202) → *než když by se rozzuřený dav ještě více rozzuřil*. Podobně *než když* může být místo *než kdyby* v souvětí [*je **lépe, když** se o mých chybách hovoří v bytě přítelkyně mé ženy, **než kdyby** se o nich mělo hovořit doma po večeři* (Plzák b 184). Vedlejší věta prvního stupně závislosti pak nebývá rozvíta vedlejší větou přirovnávací, ale jen větným členem přirovnávacím, srov. *Vypadal **spíš, jako když** spí, **než jako** mrtvý* (Novák 68).

Ve větě hlavní nebývá rozdílnost vyjádřena komparativem adjektiva nebo adverbia, bývá však naznačena ve vedlejší větě prvního stupně závislosti např. adjektivem *jiný*, srov. *Že člověk promění stejnou myšlenku v **jiný** text na počítači, **než kdyby** ji psal na stroji, je zajímavá hypotéza* (Čermák 53), nebo komparativem adverbia, srov. *Přistihl jsem se, **že** mě to souží daleko **víc, než co** se stane se mnou* (Kačírková 286).

Rozdílová vlastnost je ve větě hlavní vyjádřena lexikálně, srov. *Je velký **rozdíl**, napíše-li novinář o politikovi, že s jeho názory 40 % lidí souhlasí, **než** napíše-li že s nimi 60 % nesouhlasí* (Urban-Dubský-Murdza 62), *Alexandr dal **přednost** týdněmu vyčkávání, **až** mu město spadne do klína, **než aby** je zbytečně dobýval* (Richter 168).

6. Transformace souvětí s ŘZVV na souvětí se souřadnými vedlejšími větami

Pro souvětí s ŘZVV je dále příznačné to, že je už ve vztahu ke koordinaci vedlejších vět a že některá tato souvětí lze transformovat na souvětí se souřadnými vedlejšími větami, aniž dojde ke změně sdělné hodnoty souvětí, jeho věcného obsahu (Štěpán 1990). Nejčastěji je v souvětí s ŘZVV taková konstelace tří souvětých členů (klauzí), že hlavní věta má zpravidla význam 'sdělování, vnímání a myšlení', vedlejší věta prvního stupně závislosti je uvozena většinou spojkou *že* a vedlejší věta druhého stupně je nepravá vedlejší věta, popř. věta s *aniž*.

Takovou konstelaci nacházíme v souvětí, v němž vedlejší věta prvního stupně závislosti je uvozena často spojkou *že*, zřídka příslovci *jak*, *proč*. Pak nepravou vedlejší větu druhého stupně závislosti¹⁵ můžeme transformovat na vedlejší větu prvního

¹⁵ O umístění nepravé věty vedlejší vzhledem k větě hlavní a dalších umístěních v souvětí s ŘZVV viz níže oddíl 7.

stupně tak, že po transformaci jsou souřadné vedlejší věty prvního stupně závislosti v poměru odporovacím, slučovacím, popř. důsledkovém (viz šipky v závorkách); věta druhého stupně závislosti je zpravidla postponována větě prvního stupně, srov. *Orlov si nařká, že otištěný Mandelštam je srozumitelný, kdežto (→ ale že) jeho nepublikované verše jsou hrozně těžké* (SYN2010), *Z poloh je zřejmé, že někteří umírali pomalu a bolestně, zatímco (→ ale že) jiné překvapila smrt velmi rychle* (Novák 69), *[v]ěděli, že celý ten pytel triků bude moc nákladný, což (→ a to že) skutečně byl* (SYN2010), *Také jsem slyšel, že vykupuje drahé kovy, aniž by se tázal (→ a že se netáže) na jejich původ* (Hrdlička a 90), *Nemohla pochopit, jak tam takovou dobu mohlo tlít tělo, aniž si toho někdo všiml (→ a jak si toho nikdo nevšiml)* (Horská b 103), *Nikdy jsem příliš nechápal, proč lidé tak umanutě jezdí na dovolené všude možně, aniž by přitom znali krásy domova (→ a přitom ani neznají krásy domova)* (Olenič 214), *Jirka si myslí, že hraje poslední sezónu, takže (→ a že tedy) bude v Prostějově jako hráč naposledy* (SYN2010).

Zřídka věta druhého stupně závislosti je vedlejší větě prvního stupně anteponována, srov. *K situaci pracujících důchodců je třeba doplnit, že zatímco v roce 1984 bylo podle oficiálních statistik kolem 12 % ekonomicky aktivních v produktivním věku, v roce 1993 klesl jejich podíl na polovinu* (Machonin-Tuček 277); transformované souřadné vedlejší věty jsou v poměru odporovacím.

Vedle uvedené konstelace tří souvětých členů jsou zde ovšem ještě jiná souvětí s ŘZVV, která můžeme transformovat na souvětí se souřadnými vedlejšími větami.

U vedlejších vět druhého stupně závislosti s *což* a *aniž* nemusí mít věta hlavní vždy význam 'sdělování, vnímání a myšlení', srov. *Druhá věc je, že tolik gólů nakonec nedostali, což (→ a že to) bylo především dílem Sparty* (SYN2005), *Vtip operace však nespočívá v malých jizvách, ale v tom, že se lékaři dostanou ke kloubu mezi svaly, aniž by museli (→ a že nemusejí) poškodit jejich úpony tak jako při klasickém postupu* (SYN2005).

Lze transformovat i souvětí, v němž vedlejší věta prvního stupně závislosti je uvozena spojovacími výrazy *kteří, kde, když, ačkoli* atd., vedlejší věta druhého stupně závislosti má zpravidla spojku *aniž* uvozující průvodní nerealizovanou okolnost a tato věta musí mít stejný podmět jako předcházející vedlejší věta prvního stupně, srov. *Do křížku s ním se v nedávné minulosti dostala například mladoboleslavská automobilka Škoda, která v srpnu 1994 zastavila výrobu předních blatníků, aniž zajistila (→ a která nezajistila) jejich dodávky od jiného výrobce* (SYN2000), *[v] okolí Vševil existují i jiná naleziště, kde je možné žulu těžít, aniž by se hazardovalo (→ a kde se nehazarduje) s osudem chráněných živočichů* (SYN2000), *[b]yli oslnění, když si při rozhovoru Ryder šlehnul, aniž by se nechal (→ a když se nenechal) vyvést z míry bleskem fotoaparátu* (SYN2000), *[m]ůž vzadu si pořád udržoval odstup, ačkoli se teď už ke sledovanému mohl přece jen trochu víc přiblížit, aniž by jím byl zpozorován (→ a ačkoli by jím nebyl zpozorován)* (Goffa 123).

Velmi zřídka je vedlejší věta prvního stupně závislosti uvozena spojkou *aby*, zřídka přitom vedlejší věta druhého stupně má spojovací výraz *namísto aby* složený z příslovce a spojky, který uvozuje větu jako průvodní okolnost věty řídící, věta s *namísto aby* má stejný podmět jako předcházející věta prvního stupně, sémantickosyntakticky

má věta průvodní okolnosti blízko k souřadnému spojení odporovacímu, srov. *Had potřebuje, **abychom** hořkli z toho, co nesmíme, **namísto bychom** se radovali z toho, co smíme* (Heller 92) → *Had potřebuje, bychom hořkli..., **ne ale bychom** se radovali...*

7. Umístění nepravých vět vedlejších v souvětí s ŘZVV

Konečně si všimneme také problematiky umístění (postavení) nepravých vedlejších vět v souvětí s ŘZVV vzhledem k větě hlavní, kde také lze u vět druhého stupně závislosti provést transformaci souvětí s ŘZVV na souvětí se souřadnými vedlejšími větami. U některých souvětí naznačujeme souřadnost v závorkách šipkou.

Nepravé vedlejší věty stojí v podřadném souvětí především **v postpozici k hlavní větě**, a to **v jejím přímém sousedství**, srov. *Kancelář starosty byla v přízemí, což jen zesilovalo Hřebejkovo podezření, že to mohl být právě on* (Beran L. c 36), *Horác k Silvině obojku připevnil šňůru, zatímco mladík psa poplácal, ale stále ho držel* (Prošková 81), *Hála je přece v městečku pan Někdo, zatímco Maxe toho času obestíral nimbus podvodníka nad podvodníky, který vodil za nos úplně všechny, když se z nejasných důvodů vydával za jejich nejslavnějšího žijícího rodáka* (Jansa 219), nebo **s hlavní větou nesousedí**, srov. *Otočili se ke dveřím, jež vedly do chodby ke sklepu, když vtom* (→ tu vtom) *zazvonil v recepci telefon* (Škvorecký 54), *Byl to den, kdy se včelstva rojí, což taky nebylo pro srdce dobré* (Svěrák 60). Po transformaci nepravé věty vedlejší vznikne souvětí se souřadnými větami vedlejšími, jak jsme podrobněji ukázali v oddíle 6, srov. *Jenomže co to bylo všechno platné, když pro ni byl obyčejný nádeník, zatímco* (→ ale když) *ona by si jako odškodné za inženýra Cipru zasloužila přinejmenším docenta* (Frýbová 110), *Myslíš, že chci zažívat proplakané noci, zatímco* (→ ale že) *on bude vedle mě spokojeně chrápat* (Hlaváčková 326). Po transformaci nepravé věty vedlejší vzniká i souvětí s větami hlavními, tedy souvětí souřadné, srov. *Domýšlivý bývá člověk, který nemá určité přednosti, kdežto* (→ ale) *Magda si uvědomovala, že Arno má na co být pyšný* (Hanibal 74), *Nikola Gajerová žila studiem, svědomitě pročítala půjčené filmové scénáře, které dostala od svého kamaráda dramaturga, zatímco* (→ ale) *Viola se ojedinelým a ležérním způsobem připravovala na moderování* (Hlaváčková 150).

Nepravé věty vedlejší jsou i **v antepozici k hlavní větě**, nepravá vedlejší věta zpravidla rozvíjí vedlejší větu prvního stupně závislosti, nebývá už dále rozvíjena vedlejší větou, srov. *Pokud postoupí do druhého kola více kandidátů než dva, což je možné jen u otevřeného druhého kola, mohou kandidáti programově a ideologicky blízkých stran navzájem jednat o možnosti odstoupení jednoho ve prospěch druhého* (Pospíšil, Wagnerová 127), *Jelikož se teorie svými ambicemi blíží přírodním vědám, zatímco* (→ ale jelikož) *historie zůstává na pozici duchovních věd, je možné chápat rozdíl mezi teoretickým a historickým přístupem v duchu protikladu nomotetického a idiografického* (Drulák a 91), *Ač zůstal pouhým vojínem, zatímco já to dotáhl na svobodníka, začal velet* (Bernásek 122), někdy však ještě bývá dále rozvíjena vedlejší větou, srov. *Přestože to z Václava táhlo jako ze sudu, což byla neklamná známka, že v oslavě vítězství pokračoval, prostrhla na stůl sváteční ubrus a začala servírovat* (Hrdlička b 37), dokonce je rozvíjena řetězcem dvou vedlejších vět, takže souvětí je značně nepřehledné,

srov. *Když se za okny paláce konečně zešeřilo, což předsedající bral jako znamení, že již lze zformulovat závěrečný verdikt, aniž by byla komise podezřelá z povrchnosti, byl sepsán protokol* (Bečková 15).

Jindy nepravá vedlejší věta rozvíjí vedlejší větu druhého stupně závislosti a je ještě dále rozvíjena vedlejší větou, srov. *Jakmile se holky pochlubily, kdo obohatil naši domácnost, což bylo několik minut po návratu domů, hned jak se psíci přivítali s babičkou, všechny děti z naší party se k nám chtěly nastěhovat* (Jakoubková 119).

Zřídka antepoňovaná nepravá vedlejší věta rozvíjí přímo větu hlavní, srov. **Jestliže** v *Sépii převládala nedůvěra k erotice, protože do jejích vznětů se přimísilo vždy vědomí její přechodnosti a přímo zmaru, ve Tváři mají erotické motivy převážně ráz zpovědi* (Pešat 77). Také dvě nepravé vedlejší věty mohou stát v souřadném spojení v antepozici k větě hlavní, přitom u druhé věty je elipsa podřadicí spojky, srov. **Zatímco** *my jsme zmizeli na univerzitu a Ted si lámal hlavu se svým dalším počínáním, on jen vyčkával* (Čelikovský 228).

Nepravá věta vedlejší může stát také v **interpozici k hlavní větě**, srov. *No a tahle inteligentní mladá vědkyně, což záměrně vypichuji proto, že pravděpodobně netrpí sklerózou, doma večer před odletem manželovi říká, jak je překvapená* (Horská 257).

8. Závěr

Pokusili jsme se na základě teorie formálně-sémantického rovinného popisu (FSRP) jazykového systému a teorie souvětí (klausy) popsat složité podřadné souvětí s řetězovou závislostí (tedy souvětí, které má minimálně tři věty, z nichž pouze jedna věta je hlavní a další věty jsou věty vedlejší v řetězové závislosti). Třebaže jsme se tímto souvětím s přestávkami zabývali celoživotně, v tomto článku jsme se opírali o mnoho nejnovějších pramenů (knih), textů beletristických a odborných, jejichž intenzivní excerpce a soustavnou analýzu na základě metody pozorování a srovnávání napsaných souvětí jsme prováděli posledních téměř deset let. Dospěli jsme přitom ke zobecnění několika strukturních charakteristik souvětí s ŘZVV (vedle hloubky souvětí jsou to hlavně kontaktní dvojice různovětných podřadicích spojovacích výrazů, elipsa střední vedlejší věty v podřadném souvětí, transformace na souvětí se souřadnými vedlejšími větami atd.). Souvětí s ŘZVV jako nejvyšší gramatická jednotka vyjadřuje složitější myšlenkové obsahy než jiné typy souvětí a věta jednoduchá. V současné české lingvistice se tomuto souvětí příliš nevěnuje pozornost. Tohoto popisu je možno využít při popisu fungování souvětí v jazykové komunikaci, a to především psané. Pomůže to především zvýšit úroveň odborného vyjadřování a školské praxe. Souvětí s ŘZVV jako nejvyšší gramatická jednotka přesahuje gramatiku do roviny textu např. u složitých nadsouvětí celků (viz poznámka 10) a u nepřehledných souvětí s ŘZVV, které bude třeba v budoucnu zkoumat a navrhovat jeho stylistické úpravy.¹⁶

¹⁶ Děkuji neznámým recenzentům za cenné připomínky.

PRAMENY¹⁷

Bauer, J., Smrt papaláše, 2015 – *Bečková, K.*, Den jako buben, rok jako mlok..., 2017 – *Beran, L.*, a, I staré dámy umí vraždit, Brno 2015 – *Beran, L. b.*, Nové případy četnické pátračky, Brno 2016 – *Beran, L. c.*, Hříšní lidé města Písku, Brno 2017 – *Beránek, J.*, Hovory s Petrem Kolářem, Brno 2001 – *Bernásek, V.*, Šlapací ponorka, 2007 – *Blechová, Z.*, Osudový partner, 2012 – *Bohdanová, B.*, Život jako v pavučince, 1995 – *Bok, R.*, Jsem kaskadér, 1999 – *Brož, I.*, Občan markýz Lafayette, 2000 – *Cimický, J.*, Prchající stín, 2012 – *Čelikovský, J.*, Projít dveřmi, 2015 – *Čermák, M.*, Kdyby sólokapři měli křídla, 2006 – *Čtvrtek, V.*, Cesty formana Šejtročka, 1977 – *Dědek, H.*, Lucie, 2000 – *Dlouhý, M.*, Četnické příběhy, 2012 (2003, 2004) – *Drulák, P. a.*, Metafory studené války, 2009 – *Drulák, P. b.*, Teorie mezinárodních vztahů, 2010 (2003) – *Erben, V.*, Pastvina zmizelých, 2014 (1971) – *Frybort, P.*, Berunky, 2009 (2000) – *Frybová, Z.*, Den jako stvořený pro vážnou známost, 2013 – *Frydlová, P.*, Ženy mezi dvěma světy, 2008 – *Goffa, M.*, Mezi dvěma ohni, 2014 – *Graclík, M.*, Hana Hegerová, 2014 – *Hanibal, J.*, Osudová setkání, 2012 – *Havlíková, J.*, Nevyjasněná úmrtí VI, 2000 – *Heller, J.*, Stezka ve skalách, 2006 – *Hlaváčková, I.*, Svedené a rozpustilé, 2007 – *Hoblík, J.*, Proroci, jejich slova a jejich svět, 2009 – *Horská, B. M. a.*, Pach smrti, Brno 2013 – *Horská, B. M. b.*, Brouk, Brno 2014 – *Hrdlička, P. a.*, Kdo s ohněm zachází, 2014 – *Hrdlička, P. b.*, Žebrákova pomsta, 2015 – *Hutařová, I.*, Vražedný advent, 2012 – *Ivanov, M.*, Kdy umírá vojevůdce, 2006 (1983) – *Jakoubková, A.*, Chceš-li s mužem býti...musíš s ním i véti...?, Brno 2014 – *Janáček, J.*, Valdštejnova smrt, 1974 (1970) – *Janák, D. a kol.*, Počátky sociologie ve střední Evropě, 2014 – *Jansa, P.*, Stařec a mord, Brno 2011 – *Kačírková, E.*, Sedm stupňů do pekla, Brno 2010 (1981) – *Kačor, M.*, Osudové okamžiky, 2003 – *Kludská, D.*, Souboj znamení, 1998 – *Kolomacká, M., Plzák, M.*, Láska a posedlost, 2004 – *Král, P.*, Arco a jiné prózy, 2005 – *Lázníčková, P.*, Pod kůží, 2007 – *Lipecká, O.*, Dívky hrají Nebe, peklo, ráj, Třebíč 2009 – *Macháček, J.*, Mistři světa amoleta, 2009 – *Machonin, P., Tuček, M. a kol.*, Česká společnost v transformaci, 1996 – *Martínek, L.*, Palimpsest, 1996 – *Mirovská, I. a.*, Přivandrovalci, Třebíč 1990 – *Mirovská, I. b.*, A jiný glóbus nemáte?, 1998 – *Nedvěd, F.*, Jednou jsi dole, jednou nahoře, 2005 – *Němec, J.*, Nepodávej ruku číšníkovi, 2011 – *Novák, J. A.*, Největší záhady Středomoří, 2009 – *Olenič, I. P.*, Rendez-vous po smrti, Brno 2005 – *Pešat, Z.*, Dialogy s poezií, 1985 – *Pixa, J.*, Vzpomínky na přeskáčku, 2004 – *Plzák, M. a.*, Jak dál...?, 1999 – *Plzák, M. b.*, Hra o lidské štěstí, Bratislava 2000 (1975) – *Polák, J., Vítek, R.*, Vlnobití, 2005 – *Pospíšil, I., Wagnerová, E. eds.*, Vladimír Klokočka. Liber amicorum. In memoriam emeritního soudce Ústavního soudu, 2003 – *Pospíšil, M.*, Zlost, hněv, rozčlenění, Plzeň 1999 – *Prošková, H.*, Kopistnaté prsty, Brno 2014 (1986) – *Rada, B.*, Manažér fotbalového klubu, České Budějovice 2008 – *Rašek, A.*, Internetová láska, 2000 – *Rath, D.*, Zápisy lékaře z pozdní noci, Břeclav 2002 – *Riedel, J.*, Kritik bez konzervatoře, 2006 – *Richter, K.*, Dobyvatel světa, 2010 – *Řičan, P.*, Cesta životem. Vývojová psychologie, (2004) 2014 – *Soukup, J.*, Kleopatra egyptská královna králů, Zlín, 1997 – *Spěváček, J.*, Karel IV. Život a dílo (1313–1378), 1979 – *Svěrák, Z.*, Povídky, 2008 – *Škvorecký, J.*, Hříchy pro pátera Knoxe, 1991 (1973) – *Šmahel, F.*, Hranice pravdy, 2015 – *Tigríd, P.*, Mně se nestýskalo, 2010 – *Toman, I.*, Důvěry, sebevědomí a jak je zvýšíte, 2016 – *Urban, L., Dubský, J., Murdza, K.*, Masová komunikace a veřejné mínění, 2011 – *Uždilová, J.*, Zkouška, 2007 – *Zeman, J.*, Kavalíři lásky, meče, slova a noci, 2002.

Český národní korpus – SYN2000, SYN2005, SYN2010, SYN, Ústav Českého národního korpusu. Dostupný online na adrese: <www.korpus.cz>.

¹⁷ Místo vydání knih beletristických a odborných je uvedeno jen tehdy, nebyla-li jím Praha. Užívá-li se ojediněle jiného vydání než prvního, uvádí se také rok 1. vydání.

LITERATURA

- BAUER, J. – GREPL, M. (1972): *Skladba spisovné češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- BECKER, K. F. (1827): *Organism der Sprache als Einleitung zur deutschen Grammatik*. Frankfurt/Main: G. F. Rottenteil.
- BEČKA, J. V. (1938): *Technika slohu*. Praha: Bursík & Kohout.
- BENEŠ, J. (1940): Poznámky o pořádku vět v jednom druhu složených souvětí. *Naše řeč*, 24, 72–80.
- GREPL, M. – KARLÍK, P. (1986): *Skladba spisovné češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- HAJIČOVÁ, E. – PANEVOVÁ, J. – SGALL, P. (2002): K nové úrovni bohemistické práce: Využití anotovaného korpusu (1. část). *Slovo a slovesnost*, 43, 161–177. Dostupné online na adrese: <<http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4075>>.
- HATTALA, M. (1857): *Srovnávací mluvnice jazyka českého a slovenského*. Praha: Nákladem Calve-ova kněhkupectví.
- HAVRÁNEK, B. – JEDLIČKA, A. (1988): *Česká mluvnice*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- HORÁLEK, K. (1973): Binárnost, dichotomie, dualismus. In: *Studia slavica Pragensia*. Akademiku Bohuslavu Havránkovi k osmdesátinám. Praha: Universita Karlova, 13–19.
- HRBÁČEK, J. (1965): O pojetí a klasifikaci tzv. složitého souvětí. *Slovo a slovesnost*, 26, 27–35. Dostupné online na adrese: <<http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?art=1325>>.
- HRBÁČEK, J. (1972): K otázce syntaktických jednotek. In: *Slavica Pragensia*, 14. Praha: Universita Karlova, 35–46.
- HRBÁČEK, J. (1987): Souvětí. In: F. Daneš – M. Grepl – Z. Hlavsa (eds), *Mluvnice češtiny, 3. Skladba*. Praha: Academia, 443–548.
- JAKOBSON, R. (1962): *Selected Writings, 1: Phonological Studies*. The Hague: Mouton.
- JAKOBSON, R. – HALLE, M. (1956): *Fundamentals of Language*. 's-Gravenhage: Mouton & Co.
- KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J. (eds) (2017): *Nový encyklopedický slovník češtiny online*. Dostupné online na adrese: <www.czechency.org>. Heslo: Řetězec.
- KOČIŠ, F. (1973): *Zložené súvetie ve slovenčine*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- KOČIŠ, F. (1988): *Podradňovacie syntagmy v slovenčine*. Jazykovedné štúdie XXII. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- NOVÁK, P. (1964): Struktura jazyka a její matematické aspekty. *Slovo a slovesnost*, 25, 139–144. Dostupné online na adrese: <<http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?art=1287>>.
- PANEVOVÁ, J. a kol. (2014): *Mluvnice současné češtiny 2. Syntax češtiny na základě anotovaného korpusu*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- SVOBODA, K. (1972): *Souvětí spisovné češtiny*. Praha: Universita Karlova.
- SVOBODA, K. (1975): *Stylizační výcvik ve spisovné češtině a rozvoj myšlení. Syntax a slovník I.* (učební text). Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- ŠMILAUER, V. (1968): *Učebnice větného rozboru*. (učební text). Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

ŠTĚPÁN, J. (1973): Kontaktní dvojice různovětných podřadicích výrazů. In: *Studia slavica Pragensia*. Akademiku Bohuslavu Havránkovi k osmdesátinám. Praha: Universita Karlova, 153–165.

ŠTĚPÁN, J. (1974): Souvětí s řetězcovou závislostí. *Slovo a slovesnost*, 35, 26–32. Dostupné online na adrese: <<http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?art=2215>>.

ŠTĚPÁN, J. (1977): *Složitě souvětí s řetězcovou závislostí*. Praha: Univerzita Karlova.

ŠTĚPÁN, J. (1988): K termínu řetězec v syntaxi. *Slovo a slovesnost*, 49, 216–220. Dostupné online na adrese: <<http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?art=3242>>.

ŠTĚPÁN, J. (1990): K některým transformačním podřadného složitěho souvětí. *Slovo a slovesnost*, 51, 16–20. Dostupné online na adrese: <<http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?art=3327>>.

ŠTĚPÁN, J. (2011): Souvětí s řetězcovou závislostí vedlejších vět (se specifickým zřetelem ke kontaktním dvojicím různovětných podřadicích spojovacích výrazů). In: F. Štícha (ed.), *Kapitoly z české gramatiky*. Praha: Academia, 1043–1080.

ŠTĚPÁN, J. (2012): K otázce souvětých členů (klauzí). *Slovo a slovesnost*, 73, 83–102.

ŠTĚPÁN, J. (2013): *Souvětí současné češtiny*. Liberec: Technická univerzita v Liberci. Dostupné online na adrese: <<https://sites.google.com/site/mluvnicecestiny/publikacni-vystupy>>.

ŠTĚPÁN, J. (2015a): Hovorová spisovná čeština. *Bohemistyka*, 15, č. 2, 139–158. Dostupné na adrese: <<http://www.bohemistyka.pl/artikuly/2015/Stepan.pdf>>.

ŠTĚPÁN, J. (2015b): Podmínky elipsy střední věty v podřadném souvětí. *Naše řeč*, 98, 225–237.

ŠTĚPÁN, J. (2017): Souvětí se souřadnými vedlejšími větami. *Korpus – gramatika – axiologie*, 16, 47–63.

ŠTĚPÁN, J. (2019): Složitý nadsouvětný celek v současné próze. *Naše řeč*, 102, 237–251.

ŠTÍCHA, F. a kol. (2013): *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia.

TRÁVNÍČEK, F. (1951): *Mluvnice spisovné češtiny, 2. Skladba*. Praha: Slovanské nakladatelství.

TRUBECKOJ (Trubetzkoj), N. S. (1939): *Grundzüge der Phonologie* (= Travaux du Cercle linguistique de Prague, 7). Prague: Jednota československých matematiků a fysiků.

YNGVE, V. H. (1960): A Model and an Hypothesis for Language Structure. In: *Proceedings of the American Philosophical Society*. Vol. 104, No. 5. (Oct. 17, 1960), 444–466. Ruský překlad *Novoje v lingvistike IV*, Moskva 1965, 126–138.

ZIKMUND, V. (1863): *Skladba jazyka českého*. Praha-Litomyšl: Tiskem a nákladem Antonína Augusty.